

Niko Košir

MATEJ BOR **1913–1993**

Konec septembra 1993 je v enainosemdesetem letu starosti umrl »dvorni pesnik revolucije« Matej Bor, s pravim imenom Vladimir Pavšič. Nad pol stoletja je bil ena najvidnejših osebnosti našega javnega, predvsem kulturnega življenja. Kritičnik, revolucionarni pesnik, pisatelj, dramatik, prevajalec. Prav on je imel največ zaslug, da se je pri nas obnovil slovenski PEN center, katerega najagilnejši član in vrsto let tudi predsednik je bil. Tudi drugače je bil za marsikaj zaslužen mož, vendar so predvsem nekateri njegovi mlajši literarni sodobniki ne le devali v nič vse njegovo književno delo (razen nemara prevode Shakespeara), temveč zanikali tudi vse njegove civilne, državljanske in človeške zasluge. Ne v prvem ne v drugem niso imeli kdove kako prav.

Datum njegove smrti je, bi človek dejal, simboličen. Le kaj naj bi počel v tem našem času on in ljudje njegovega mišljenja, ko vse, kar je bilo njegova vera in njegovo upanje, zdaj devljejo v nič. Borba na življenje in smrt z okupatorjem, ki je zasedel našo domovino, naj bi po njihovem bila ne le velika zmota, marveč celo zločin, v velikih časteh pa je vsakršno kolaborantstvo z neljudmi, ki so načrtovali uničenje našega naroda, vsakršno hlapčevstvo, podrepništvo, ovaduštvo. Vrh vsega se zdaj še na vsa usta hvalijo s svojimi nedeli, o katerih se vsaj zadnjih dvajset, petindvajset let vobče ni več govorilo. Vrag z njimi in njihovo sprevrženo vestjo!

V skladu s to sprevrženostjo je bilo tudi dogajanje ob Borovi smrti. Na žalni seji v Društvu književnikov sta bila predsednika Društva slovenskih književnikov in slovenskega centra PEN, zraven njiju pa manj kot dvajset ljudi, v glavnem njegovih partizanskih soborcev. Sekretar na kulturnem ministrstvu se je samo mimogrede prikazal, nato pa odšel, na pogrebu na Žalah, kot povzemam iz nekaj kasnejšega Torkarjevega članka v Delu, je bilo okoli devetdeset pogrebcev. Slovenci smo svojega denarja res vredni. In če ob tem človek pomisli, kako trumoma in slovesno smo pospremili na zadnjo pot Ivana Cankarja in Simona Gregorčiča, in navsezadnje celo nesrečnega Franceta Prešerna, čeprav so se vsem trem in še mnogoterim drugim prizadevno trudili ves čas greniti življenje, mora ob Mateju Boru priznati, da se lepo razvijamo. V Svetem pismu resda stoji zapisano napotilo, naj pustimo, da mrtvi pokopljejo mrtve, po Sančevi modrosti pa naj gre mrtvi v grob, živi pa na gostijo, a nekaj pietete do rajnkih menda ne bi škodovalo. To pišem zdaj okoli Dneva mrtvih v letu Gospodovem 1993. Pri tem sem kajpak do dna duše prepričan, da je vsekakor najpomembnejši naš odnos do soljudi takrat, ko so živi. Leto za letom v teh dneh namreč gledam na našem farnem pokopališču, pa tudi drugje je najbrž podobno, tam, kjer bi dostojno počastil spomin rajnkega šopek rož in prižgana sveča, grmade najizbranejšega, največkrat kupljenega, ne doma vzgojenega

cvetja, in na desetine sveč, pravzaprav plastične šare, da zaradi vročine, kadar gorijo, pokajo marmorne plošče. Ker nekaj usod rajnkih pod rušo malo bolje poznam, lahko zapišem, da je največ takih rož in sveč na gomilah tistih, ki so jim bližnji sorodniki, s katerimi so morali sobivati, ko so nesrečneži postali nesposobni za delo, le stežka privoščili kak požirek mleka ali grizljaj kruha. Pri tem nisem prepričan, da si zdaj z vso to nagrobno potrato skušajo pomiriti vest. Še daleč ne; samo do bahaškega razkazovanja jim gre. A naj bo, kakor je, saj s tem, kar sem tu zapisal, nisem hotel povedati drugega kot to, da na zunanji blišč in razkazovanje nekakšne pietete ne dam dosti, a Borov spomin bi po mojem vendarle morali dostojneje proslaviti, čeprav s tem njegovi slavi ne bi nič ne dodali ne odvzeli.

S pesnikom sva se poznala okoli petdeset let. Prvo pot sem ga videl v prvih septembrskih dneh leta 1943, kmalu po svojem prihodu v partizane. Če me spomin ne goljufa, je bilo to na Drganjih Selih pri Dolenjskih Toplicah. Tam se je takrat zbrala skupinica kulturnikov, ki da je – tako zgodovina, moj spomin v tem ni zanesljiv – prva zapela Borovo pesem *Hej brigade*. Ta, če naj tako rečem, zgodovinski dogodek je tudi ovekovečen s fotografijo te skupinice, posneto pri Trebelnem. Na njej so: Matej Bor, njegova kasnejša žena Nina, ki je konec leta 1943 padla in so ji posvečene Borove Ninine pesmi, najlepše, kar je pesnik tiste čase napisal, nadalje Nada Stritar, kasneje žena Josipa Vidmarja, pevka Bogdana Stritarjeva, Zvone Sinčič, kasneje filmski režiser, skladatelj Franci Šturm, ki je še tisto jesen padel v Iškem Vintgarju, tedanji vodja propagandnega odseka XV. divizije Rudi Höhn, neki neidentificirani novinar, in kot deveti, čisto po naključju jaz sam. Bor, ki ga je tedaj že obdajal obstret nacionalnega barda in junaka, se mi je ob tem prvem srečanju pokazal kot preprost, priljuden, zraven pa zelo dinamičen človek, ki mu vsa dotedanja slava ni še v ničemer spridila značaja. Nikakor tudi nisem mogel prezreti njegove globoke vere v ideale, katerim se je odločil služiti.

Pevodnja skupine, ki naj bi bila prva zapela *Hej brigade*, je bil Bor sam, s spremljavo harmonike pa mu je pri tem pomagal Franci Šturm. Njegova pesem, ki smo jo ob kapitulaciji Italije prepevali na mitingih v Trebnjem, Mokronogu, Novem mestu in morda še kje, se je bliskovito razširila. Že po nekaj tednih so jo zanosno peli po vseh partizanskih brigadah in odredih, od Primorske do Prekmurja, od Bele krajine do Koroške. Kaj je bilo v njej, da je doživela tak uspeh, je težko reči. Njena estetska vrednost najbrž ne, saj ni kdove kolikšna. A take so povečini vse budnice in pozivi na krvave boje, s tako proslavljeno marseljezo ali Jenkovo *Naprej zastava slave* vred. *Le sang impur* – nečista kri sovražnika, ki naj napoji brazde njih, ki da so na pravi strani, zapisovanje pravice v kri pač ni nekaj hvale vrednega, vsaj v normalnih časih ne. Plemenitejši je pač poziv, naj žive vsi narodi, ki hrepene po tem, da bi dočakali dan, ko bo na svetu konec vsakršnega prepira. Seveda, toda je čas miru in čas vojne, čas ljubezni in čas sovraštva, čas sožitja in čas razprtij. V času vojne, sovraštva in razprtij pa, kot kaže, ljudje še vedno potrebujejo pesmi, namenjene tedanji rabi. In Bor, ki se je že takrat, pa kasneje zelo prizadeto odzival na vse izzive svojega časa, jo je pač napisal. In častno je odigrala svojo vlogo kot spremljevalka zmag in porazov, upanja in razočaranj, vzponov in padcev, ki so bili tedaj delež večine slovenskega naroda. To pesem smo z malo spremenjenim besedilom prepevali tudi dolga leta po vojni. Zdaj pa, kakor da nikomur nič ne pove. In kakor da vidimo na njej same pomanjkljivosti, slabe strani. Nadvse zanimiv je tudi kasnejši odnos do te pesmi njenega ustvarjalca samega. Razbiram ga iz tistega, kar je na žalni seji za rajnkim pesnikom povedal njegov stanovski tovariš Janez Menart, ki je tedaj, ko je pripravljal za izdajo Borova izbrana dela, *Hej brigade* pač uvrstil v zbirko kot eno najznačilnejših pesnikovih medvojnih pesmi, pa jo je nato na

izrecno Borovo željo in ne glede na svoje vztrajanje pri tem, da je njena vključitev nujna, moral iz zbirke izločiti. Ko bi bil za to dejstvo vedel poprej, bi pesnika vsekakor povprašal, kakšni razlogi so botrovali njegovi odločitvi. Njegovi pomisleki bi bili vsekakor nadvse zanimivi. Tako pa vsaj meni, morda ve kdo o tem več, ne preostane drugega kot negotova ugibanja. A ta nimajo toliko teže, da bi jih bilo treba tu navajati.

Z Borom in omenjeno skupino, ki naj bi prva zapela *Hej brigade*, sem ostal nekaj kratkih dni. Že 12. ali 13. septembra istega leta so me dodelili v propagandni oddelek Gubčeve brigade. Naše poti so se razšle. Drugih članov skupine, razen Rudija Höhna, nisem srečal vse vojne dni, Mateja Bora pa prav kmalu. Če se ne motim, je bilo to po oktobrski nemški ofenzivi, novembra ali v prvi polovici decembra leta 1943. V Gubčevo brigado je prišel kot šef propagandnega odseka XV. divizije. Naš propagandni oddelek si je bil tedaj malo v laseh z brigadnim komisarjem Janezom, čigar odnos do nekaterih njegovih članov je bil malo preveč komisarski, drugače povedano, izobražencem je hotel pokazati, da niso nič, ali vsaj ne bogve kaj. Borovo navzočnost smo kajpak izkoristili in mu nekateri bolj, nekateri manj ostro (med temi zadnjimi sem bil tudi sam, ker je bil komisar vsaj do mene, tako se mi je zdelo, prizanesljivejši) potožili, kakšen križ da je z njim. Bor je nato komisarju bral levite in mu zabičal, naj ravna z nami priljudneje, nato pa šel po svojih poteh. Težko bi zapisal, da se je po njegovi pridigi za nas kaj dosti spremenilo, a komisarju v dobro moram zapisati, da se nam ne glede na hudo zamerilo ni maščeval; morda se je nekaj več jeze vsulo na glavo dr. Dušana Savnika, ki da je bil poglavitni tožnik.

Zakaj o tej malo pomembni zadevi govorim malo dlje? Zato, ker se je tudi ob tem pokazala ena od Borovih dobrih lastnosti, ta namreč, da ni poznal strahu pred takšnimi ali drugačnimi avtoritetami. Ta lastnost se je zlasti v njegovem kasnejšem delovanju izkazala kot nadvse blagodejna. In je bila med tako imenovano levičarsko inteligenco, če naj ji tako rečem, bolj izjema kot pravilo. Da ne bo nesporazumov, naj to približno oznako poskušam malo pojasniti.

K »levičarski« inteligenci štejem razumnike, ki so iz tega ali onega razloga prisegali na marksistično ideologijo. Med njimi je bilo svoje čase nekaj sila štirioglatih pravovernežev, zelotov, pripravljenih širiti svojo vero, če ne z ognjem in mečem, ker jim je zato manjkalo poguma, vsaj z drobtiničarsko šentflorjansko prepirljivostjo, nevoščljivostjo in zamerljivostjo. Pri tem so venomer stali v pozoru, tudi takrat, kadar ni trobila v zbor kaka partijska pozavna ali tuba. Žalostno dejstvo je, da je bilo med temi ljudmi tudi nekaj talentiranih ustvarjalcev.

Drugo skupino so sestavljali ljudje, ki jih je svetovljanski dr. Izidor Cankar duhovito označeval z vzdevkom »zajamrani komunisti«. Tem med štirimi stenami in v zaprtih kavarniških družbah marksikaj ni bilo po duši in so to tudi povedali, javno pa so prizadevno molčali. Toda kadar je zatrobil kak partijski nadveljak, so hitro pritekli na okope in se postavili v pozor, mrmrajoč: Pokorno javljam itn.

V tretji skupini so bili pišmevuharji, katerih vodilo je bilo Švejkovo geslo: *Maul halten und weiter dienen*. Svinjarij večidel niso počeli, ali le hudo neradi, kaj posebno dobrega pa tudi niso naredili. Bili so pač *numerus, fruges consumere nati*.

Seveda je bilo tiste čase na Slovenskem tudi nekaj razumnikov liberalnega in krščanskega svetovnega nazora. Da niso prišli do nobene besede in vpliva, je prizadevno skrbela uprava javne (ne)varnosti, mati partija in žal tudi razumniki iz prve, marksistično-leninistične srenje.

Gornja delitev je kakopak le približna, saj, če za koga, potem naj bi vsaj za razumnike veljala (pogrošna) resnica, da je vsakdo sam po sebi enkrat, edinstven

in celovit individuum. To pa ne drži niti v časih, ki jim lahko rečemo kolikor toliko normalni, kaj šele v tako hudih, kot so bila leta od približno 1947 do 1965, ko so imeli največjo veljavo (nizki) nagoni črede.

No, kam naj bi uvrstili Mateja Bora. Tudi če dopustimo mnenje ljudi, ki ga kratko in malo prištejajo med goreče marksiste, bi morali to trditev v marsičem omejiti, kajti Bor je tudi v svoji, četudi včasih goreči veri, ves čas ostal pokonci mož, ki je mislil s svojo glavo. In bil je eden redkih, ki si je upal tudi v hudih časih samovolje in nasilja postaviti po robu veljakom, če se mu je zdelo, da počno kakšno svinjarijo ali neumnost. S tem v zvezi naj omenim nekaj, kar poznam bolj od blizu, namreč to, kako vehementno (in slogu oponentov primerno) je nastopil, ko se je v glavah veleumnih butalcev utrnila misel, da bi na Sorškem polju posekali vse drevje, to polje preorali, posejali s pšenico, da bi dobili nekaj podobnega ukrajinskim žitnim poljem, in nanj – o tem se je govorilo, če upravičeno, bi sam ne mogel reči – naselili 70.000 Šiptarjev. Meni je znano le to, da je tedaj nastopal predvsem z ekološkimi razlogi, se verjetno okoristil s svojim poznanstvom s Krištofom in neumni posegi, zaradi katerega nas bi tudi brez kosovskih Albancev še desetletja, če ne stoletja bolela glava, pravo katastrofo – zaradi erozije tal, podtalnice, vetrovitosti in pod. – hvala bogu preprečil. Znana je tudi trma in vztrajnost, s katerima je hotel obnoviti slovenski center mednarodne pisateljske organizacije PEN, na katero je tedanja oblast gledala kot na izpostavo tujih, zahodnjaških, vsega prezira in preganjanja vrednih kapitalističnih agentur.

Znano je tudi, kako se je zavzel za pesnika Alojza Gradnika, ko so ga nekateri pred stolom sedmorice v Zagrebu zaradi protidržavne dejavnosti obsojeni komunisti hoteli spraviti na zatožno klop. Znana je tudi vloga, ki jo je hkrati z nekaterimi drugimi levičarskimi razumniki igral nekaj let ob dnevu republike ponavljajoči se akciji za pomilostitev oziroma izpustitev iz zapora pisatelja Ludvika Mrzela, dobre duše, ki muhi ne bi naredil hudega. Ta je, če na svetu kdo, čisto po nedolžnem preživel v »socialističnih« ječah nad sedem let, ker se je osebno zameril veljaku, ki je tista leta zavzeto izrabljaj svoj položaj, da je – kolikor je meni znano, – vsaj štiri leta zapored črtal zmeraj na prvem mestu za pomilostitev predlagano ime ubogega pisatelja *Boga v Trbovljah in Luči ob cesti*.

Seveda sem s tem iz medvojnih let segel daleč naprej. Če pa se vrnem v leto 1943, sem že takrat spoznal še eno dobro Borovo lastnost. Dokazal mi je, da ne pripada rodu, ki so mu Rimljani vzdeli ime *genus irritabile vatum*, z drugimi besedami, da ni zamerljiv kot večina ljudi tega poklica. Bilo je takole: ali takrat, ko je prišel k nam zaradi homatij s komisarjem, ali kdaj drugič, vsekakor pa še leta 1943, mi je kot moj predstojnik naročil, naj na sporede naših mitingov uvrščam več partizanskih pesmi, ne pa samo Prešerna, Aškerca, Župančiča, Cankarja... Ne vem, ali je govoril na pamet, kar je bilo večidel res, ali pa me je kdo »zatožil« pri njem. Jaz pa, ki se mi šolska modrost še ni čisto razkadila iz glave in sem še prisegal na to ali ono estetiko, sem mu odgovoril, da so ti pesniki pač pisali boljše pesmi kot zdajšnji, partizanski, a da bom po svojih močeh to njegovo željo – ni izključeno, da je pri tem mislil najbolj nase – upošteval. Pri tem je ostalo. Ločila sva se tovariško, na mitingih je bilo poslej kljub mojim pomislekom več partizanskih pesmi, z Borom pa se naslednje poldrugo leto nisva več videla. Moje kritike mi ni zameril, a pozabil nanjo ni. To sklepam po motu, ki ga je namenil prvi povojni izdaji svojih partizanskih pesmi. Dal mi ga je prebrati; spominjam se posebnega poudarka v tem motu, da so v knjigi izdane pesmi bolj ko po svoji estetski vrednosti pomembne predvsem kot dokument časa. Mota v knjigi ni objavil; zakaj ne, lahko samo ugibam.

Če zdaj, po toliko letih za kanec preudarnejši premišlujem o teh rečeh, bi

dejal, da sem bil tedaj bolj kakor Bor v zmoti jaz. Lepota in umetniška prepričljivost, estetika in slog in jedrnatost in povednost itn. so lepe in potrebne reči v normalnih časih, ti pa tedaj še zdaleč niso bili taki, zato so pesniki, ki so čutili skrb za narodovo usodo, morali ubirati drugačne, hudim časom primerne strune. Po svoje sva imela prav oba: Bor takrat, jaz kasneje. Že vidim, kako ob pravkar zapisanem vstajajo lasje na glavah večnih pravičnih in zagovornikom zmeraj in za vse veljavnih resnic. Da jim bodo še bolj, bom povedal še nekaj mnogo hujšega.

Bor je tiste medvojne čase napisal tudi odo ali himno ali hvalnico generalisimu Stalinu. Z njo ni imel posebne sreče, kajti že po nekaj letih – po resoluciji informbiroja – je ta hvalnica postala zanj neodpustljiv greh zoper svetega duha. Namesto hvalnice temu aziatskemu despotu bi moral zdaj napisati kakšno sramotilnico, namesto *Ilirije oživljene Ilirijo zveličano*, pa še ni čisto gotovo, da bi mu bil greh odpuščen, kakor tudi pevcu Vodniku ni bil. Žalostno pri vsem tem je, da so se ob to pesem spotikali tudi kasneje, ko je bil informbiro že pozabljen, vse do današnjih dni. Ali je Borov greh res tako hud, da ne more biti odpuščen na tem svetu in da tudi na onem ne bo? Po mojem še zdaleč ne, Borovi večni grajalci pa, če že ne kažejo primerne mere razumnosti in prizanesljivosti, imajo tudi premalo zgodovinskega spomina. Ko bi ga imeli, bi vedeli, da so v vseh časih pesniki, tudi največji, slavili še večje rokovnjače, kot je bil Stalin, in še hujše zločine, kot so bili njegovi. Genocid in etnocid nista Stalinovi iznajdbi. Z njim se nista začeli in, žal, tudi končali ne. Zgledov ne bom navajal, ker zanje ve vsak šolarček, če le hoče.

Vendar pa: če bi bilo samo to, bi nedobronamerni ljudje Boru še zmeraj lahko oponašali to pesem. Bilo pa je mnogo več. Treba je samo spomniti na čas in okoliščine, v katerih je bila napisana. Sredi okrutne druge svetovne vojne, ko je domala nad vso Evropo gospodovala podivjana hitlerjevska drhal, čas kraljevanja teme in zla, čas nezaslišanega trpljenja milijonov ljudi po bojiščih, v koncentracijskih taboriščih, ječah, čas nenehno grozeče smrti in uničenja, čas, ko se je skozi črno temo ukradla komaj kaka iskrica medlo tlečega upanja. In ena teh iskric, malodane edina v tistih zagatnih časih, je bil boj Sovjetske zveze in njeni prvi vojaški uspehi: Stalingrad, zdaj Volgograd, na začetku leta 1943, ko je po večmesečnih bojih kljub Hitlerjevemu besnenju poveljnik tamkajšnje vojske feldmaršal von Paulus podpisal predajo, ali nekoliko kasnejši orjaški tankovski spopad pri Kursku; zmaga v tem boju je sovjetski vojski utrla pot v Evropo. Stotine milijonov ljudi je z zadržanim dihom spremljalo te boje. Za vse so bili prvi resnejši glasniki svetlejšje, prijaznejše prihodnosti, veliko bolj kot tudi nadvse pomemben poraz Rommlove armade v Afriki leta 1942 in izkrcanje zaveznikov na Siciliji. Najvišje pa je to upanje vsekakor vzplapolalo v začetku junija, na Dan D., ko se je začela zavezniška invazija v Zahodni Evropi. A to že ne sodi sem.

Ko je Bor pisal hvalnico Stalinu, je v pesniški govorici povedal tisto, kar so po svetu in pri nas, kot rečeno, čutile stotine milijonov ljudi, upravičeno ali ne, to ni pomembno. In na tisoče njih je pisalo tudi hvalnice, ker je bil Stalin po spletu okoliščin pač simbol teh bojov in tedanjih prvih odločilnih uspehov. Zdaj, ko je vse to hudo tako rekoč že pozabljeno, vsaka mevža in mila jera lahko psuje in v nič devlje tega aziatskega despota in mu očita vse mogoče, tudi izmišljene grehe, četudi je že pravih dovolj in preveč. Sicer pa hočem reči le to, da Bor z omenjeno pesmijo ni naredil nič tako hudega, da bi ga morali tako ali drugače klicati na zagovor. Mimogrede pa sedaj njim, ki bodo mene razglasili za stalinista, povem tole: prvo črno piko v kartoteki tajne partijske policije sem dobil že takrat, ko se nikakor nisem mogel spriznati s sovjetsko-nemškimi paktom, ki sta ga leta 1939 podpisala nemški zunanji minister von Ribbentrop in sovjetski Molotov. Kot na novinarja pri

Slovenskem poročevalcu pa so v prvih povojnih letih kar deževale obtožbe, ker sem neki udbovski polpismeni podlasici v slaboumnih člankih, v katerih je bilo v vsaki drugi vrstici poudarjeno, kako imeniten dedec in strateg in politik in kaj vem, kaj vse da je Stalin, vse te pohvale razen ene ali dveh črtal, pa je fant nato to svojo popravljeno pisarijo kot kronski dokaz zoper mene nosil na udbo. Prav kmalu je naredil kariero. A ponavljam še enkrat: to samo mimogrede, saj ne pišem o sebi, ki so me že davno razglasili za antistalinista, temveč o Boru, ki mu te hvalnice Stalinu nisem zameril ne takrat in mu je tudi sedaj ne. Bila je odziv na tisto, kar so tedaj čutili tudi stotisoči naših ljudi. Borova odzivnost na probleme časa pa je bila zanj vseskozi značilna, od začetkov javnega delovanja do zrelih let in starosti, kolikor je je pač dočakal.

Kot sem že omenil, Bora po zimskih srečanjih ob prelomu let 1943–1944 med NOB osebno nisem več srečal, pa tudi prve povojne mesece ne. Tedaj je bil nekaj časa dopisnik Tanjuga v Rimu, po vrnitvi v domovino pa je kmalu postal ravnatelj dramskega gledališča v Ljubljani. On je imel tedaj svoje skrbi, jaz svoje, vendar sva se kdaj pa kdaj le videla; vsekakor pa zmeraj po premieri kakega njegovega gledališkega dela v Drami. Po predstavi se je v kavarni Union zbrala družba njegovih prijateljev, znancev, sorodnikov. Poleg žene Nuše svak Stane Mihelič z ženo, Borovo sestro, France Mihelič z ženo Miro, kdaj pa kdaj tudi Vladimir Bartol in Tone Vodnik. Bor sam je navadno prihajal malo kasneje. Tudi v delih za gledališče je tedaj že ubiral nova pota in pokazal kritičen odnos do nekaterih etično dvomljivih pojavov nastajajočega družbenega reda, še najbolj v drami *Vrnitev Blažonovih*. V zameri so šli tako daleč, da je moralo vodstvo Drame delo umakniti s sporeda.

Tudi drugače se ni bal zamere. Njegov odločen poseg v slaboumne namene s Sorškim poljem sem že omenil. Vso svojo suverenost, zraven pa tudi človeško prisrčnost je tisti čas pokazal tudi v nekem, za zgodovino morda obrobnem dogodku, ob smrti slikarja in kiparja Nikolaja Pirnata v začetku leta 1948. Na kulturni strani *Slovenskega poročevalca*, ki je bila v celoti posvečena umrlemu umetniku, uredil pa jo je, vedoč, kaj s tem tvega, Dušan Moravec, je ob nič kaj pravovernih prispevkih Franceta Miheliča, Ladislava Kiaute, Igorja Torkarja, in posnetkih nekaterih Pirnatovih grafičnih in slikarskih del tudi pesem Mateja Bora *Nikolajeva vrnitev*. Vsa stran je taka, da še danes, ko toliko česnamo o enoumju, dela čast uredniku in vsem sodelavcem. Kolikor poznam te reči, bi zapisal, da tako pietetne, vsebinsko polne, zraven pa še prisrčne javne počastitve umrlega umetnika na Slovenskem nismo več dočakali. Tudi danes, ko je vse ali vsaj mnogokaj čisto drugače, bi zaslužila fotoposnetek poznim rodovom v vednost in opomin, ali vsaj to, da bi jo obesili v kako uredništvo, da bi uredniki videli, kako se te reči delajo. V tej prilogi objavljena Borova prigodnica pa je, po mojem, vredna še posebne omembe. Da ne bom govoril tjavdan, naj jo kar prepisem, ker vem, da je znana le malokomu, zaradi svojega prigodništva pa tudi redkeje ponatisnjena, zaradi zamere, o kateri bom govoril kasneje, pa precej dolgo tudi anatemizirana.

NIKOLAJEVA VRNITEV

*Ko so pogrebci se razšli, zavili
prijatelji smo v tih, samotni kraj,
in ko so se kozarci oglasili,
nekdo je vzdihnil: »Šel je Nikolaj.«*

– »Res šel je, fantje, pa se zopet vrnil.
Predlagam, da prekličete pogreb.
Na mizo vino! Rad bi spet ga zvrnil,
kot sem ga včasih, stari vaš potep.«

Vse se ozre tja v polodprte duri,
in kdo je tam? Naš stari Nikolaj!
Smeji se: »Naj nihče je ne odkuri,
saj nisem duh! Bolj živ sem ko le kdaj!«

Po izbi završi: »Hej, Niko, Niko!
Kako je s tabo? Daj, povej nam kaj!«
»Eh, res povem vam štorijo veliko,
samo nikarte takšen diredaj!

V nebesa pridem in ko hočem k Bogu,
na vratih glej: kup čudnih kreatur.
O kakšen material! Kar v svojem slogu
napravl nekaj bom karikatur.

Tako dejal sem, a potlej k očeti
nebeškemu se javim na raport.«
»Pokaži svoje slike, ki na sveti
si malal jih, kot slišim, vsakih sort!«

»Kar sem naslikal, tamkaj je ostalo.
Če vam je prav, pogledjte nekaj skic,
ki sem narisal jih tako za šalo
že na podlagi teh nebeških lic.«

Pogleda iz primerne jih razdalje,
pa se razhudi: »O moj ljubi Bog,
če res pri nas žive take kanalje,
kar precej pošljem jih v peklenski krog.«

»In služabnico dobim še tisto uro,
postanem rajski karikaturist.
A spletkarji uvedli so cenzuro
in cenzor bil je kranjski janzenist.«

No, že tisti dvakrat z veliko začetnico pisani Bog se je marsikomu zataknil v goltancu. A to še ni bilo največje húdo. Najhujše je bilo, da se je v kranjskem janzenistu prepoznal eden od velikih duhovnikov – komisije za čistost vere, škofjeloški filozof, zvesti pribočnik velemisleca Krištofa. Zamera je bila huda. Nasploh se je ta mož od sile rad prepoznaval v tem ali onem literarnem liku, tako, na primer, tudi v Velikem črnem biku, v eni od pesmi Daneta Zajca. Ko smo nekoč o tem govorili v prijateljski družbi, je zajedljivi N. dejal, da škofjeloški filozof ni nikakršen veliki bik, temveč kvečjemu mali rdeči božji volek. Eno pri vsem tem je gotovo: duh veje, kadar in kjer hoče, in mu ni treba prav nič čakati na take ali drugačne fermene ali

privoljenja. To pripominjam zaradi pokor, ki so prepričani, da se je vse začelo šele z njimi in leta 1990, kot je poprej za ta »veliki pok« veljalo leto 1941. Zadeve nam zvene nekam znano. Nekateri so tudi uradno uvedli novo štetje, na primer v Franciji po francoski revoluciji ali v Italiji za fašizma, oboji komaj za kako desetletje ali dve. Pa so nas v šoli učili, da je zgodovina učiteljica življenja – *magistra vitae*.

A vrnimo se k Boru. Zamer se je sčasoma toliko nabralo, da je bil ob mesto ravnatelja Drame. Ko mu je bilo vsega dovolj, se je odločil, da postane svobodni umetnik. Nekaj naslednjih let je posvetil deloma pisanju, večidel pa prevajanju Shakespeareovih dram, komedij in tragedij. Tako je nastal spoštovanja vreden opus. Njegove prevode so kot nemara najbolj poklicani kot lepo govorljive hvalili predvsem igralci. Sam pri tistih delih, ki jih je prevedel Župančič, ob branju še vedno dajem prednost le-tem.

Večino teh prevodov je Bor naredil že v Radovljici. Tja se je preselil nekaj let po vojni, natančno kdaj, ne vem, a to vedo kronisti. Zdaj sva bila tako rekoč bližnja soseda. V tistih prvih časih po preselitvi sva se srečavala na Bledu, v Zaki, v počitniškem domu Društva slovenskih pisateljev. Tam se je, zlasti v poletnih mesecih, shajala pisana družina književnikov, od Ceneta Vipotnika do Lina Legiše, pa Filip Kumbatovič, Dušan Moravec in drugi s svojimi ženami. Marsikateri večer se je tem gostom doma pridružil sosed Fran Albreht z ženo Vero, pa Župančičeva žena Anja, s Poljšice sem kot eden najmanjših v tem kraljestvu duha prikolovratil jaz, iz Radovljice pa se je (žal z avtom, pa bi bila zanj bolj pravšnja kočija!) pripeljal Matej Bor, včasih sam, včasih z ženo.

Bili so to nepozabni večeri, večeri petja in pitja in ostrih, a zmeraj strpnih debat, vrhunec vsega pa so bili Borovi nastopi, na katerih se je izkazal kot sijajen imitator, resničen umetnik. Znal je posnemati govorico in vedenje vsakega posameznika. Pred nami so vstajali, se gibali, modrovali in živeli svoje globoko notranje življenje, malo karikirani sicer, a pravzaprav bolj resnični tudi tisti, ki smo jih poznali s ceste ali iz družbe, posebneži, kakršni so bili slikar Venio Pilon, pisatelj Juš Kozak, pesnica Lili Novy, Josip Vidmar in drugi. Družba je ob teh njegovih imenitnih predstavah pokala od smeha, ure so tekle ko minute.

Seveda je bil to še vedno po svoje neponovljiv čas. Vsi smo bili še bolj ali manj mladi, vsi smo v mnogočem še vedno živeli v prepričanju, da smo zmagovalci in da bo novi red, ne glede na mnoge slabosti, ki smo jih že opažali, in ne glede na trpke izkušnje marsikoga od nas, vendarle prinesel ljudem lepše in svetlejša dni. Zato je bilo tiste čase še vedno toliko veselega petja in sproščenega smeha. Nato je petje zlagoma potihnilo, smeh pa postajal bolj in bolj kisel in grenak.

Za Bora ne vem, ali je tudi v kasnejših obdobjih tako zabaval svoje družine; mogoče tudi, da ne. Vsekakor pa bi si upal trditi, da nikoli ni imel hvaležnejšega občinstva kot v tistih prvih povojnih letih. Zase lahko rečem le to, da sem ga od tedaj v tej vlogi, po dobrih štiridesetih letih videl in slišal samo še enkrat, ko je na enem od obiskov pri meni, nekako poldrugo leto pred smrtjo, enako mojstrsko, kot je pred davnimi leti oponašal druge, predstavil svojega akademskega kolego prof.dr. Janeza Milčinskega, takratnega prezidenta Slovenske akademije znanosti in umetnosti.

Nekaj let po njegovi preselitvi v Radovljico so najini stiki postali pogostejši. Okoli svoje vile v Radovljici je namreč imel precej velik vrt, ki se ga je odločil zasaditi s sadnim drevjem, pri tem pa se okoristiti z mojimi sadjarskimi izkušnjami. Če se prav spomnim, je pri sajenju jabolk in hrušk in pod. imel druge svetoyalce, mene pa je nekaj let naprošal, da sem mu pomladi to drevo obrezal. Seveda, ljudem, ki niso od malega rasli z zemljo, težko dopoveš, da ni vse le sajenje in

gnojenje in obrezovanje. V sadjereji pač ne smeš podcenjevati ali spregledati sovražnika, od katerih najhujši je voluhar. Sam sem se zoper njega nekaj let še kar uspešno boril, Bor pa je odnehal že po kratkem času. Ko je to dreveje začejalo roditi in so se ga lotili voluharji, je hitro obupal, ker mu vse umetnije v boju niso nič pomagale. Tedaj je namesto od voluharja oglodanih in pojedenih dreves posadil okrasno grmičje, ki se je v kratkem času bujno razraslo.

Najinega sodelovanja na sadjarskem polju je bilo s tem konec, nikakor pa ne najinih stikov. Leta so medtem tekla. Eno najpomembnejših ne le za Bora, temveč za slovensko kulturo nasploh je bilo leto 1965, ko je bil na Bledu mednarodni kongres centrov PEN, katerega pobudnik in organizator z naše strani je bil prav on. Bil je tudi tisti, ki je najbolj uspešno gladil pot do njega pri naših tedanjih oblasteh. Te bi vsaj po eni strani rajši videle, da tega kongresa ne bi bilo. Ker je o tem napisano že marsikaj in marsikaj še bo, tega ne bom dalje razpredal. Nekaj malega pa sem že tako ali tako zapisal v svojem spominskem zapisu na italijanskega pisatelja Ignazia Siloneja, ki je bil eden najznamenitejših udeležencev tega kongresa.

Pogostejši so bili najini stiki leta 1973. Takrat se je Bor lotil dešifriranja etrurskega jezika, pa je večkrat prišel k meni bodisi po kak slovar ali knjigo, ali prosil za mojo pomoč pri prevajanju kakega latinskega besedila. Osemnajstega marca tega leta je lastnoročno zapisal v mojo knjigo obiskov tole: Ob pogovoru o Retih, Rasenih in Venetih – Matej Bor. Podpisan je tudi njegov tedanji svetovalec pri reševanju tega problema, nekdanji šifrant Tone Berlot. Reči moram, da je bilo tisto popoldne pri meni kar precej zabavno, nekakšna predpremiéra ali repriza, tega se ne morem točno spomniti, večera v Klubu književnikov v Ljubljani, ko je Bor zbranim pisateljem pojasnjeval svoje ugotovitve o etruščini, (jih razlagal na tabli, tega pri meni ni bilo) in celo pel etrurske pesmi, v svojih prevodih pač, po napevih starih rezijanskih pesmi. Moja mama, poleg mene in g. Berlota edini poslušalec, mama, ki po pravilu ni nikoli izrekala kakih vrednostnih sodb o mojih obiskovalcih, je po Borovem odhodu rekla: »Bor je pa res hecen,« a zdelo se mi je, da nekako odobravajoče. Toda naj bo z etruščino tako ali drugače, zame je bilo nespodbitno, da so bile te, recimo jim etrurske pesmi, resnično lepe, lepše kakor marsikatera njegova izvirna pesem. Isto leto je bil, kot rečeno, še nekajkrat pri meni, med drugim tudi 8. julija. Takrat sem ob njegovem imenu v oklepaju in v navednicah kot nekakšen *aide* – *memoire* zapisal besedi: *Steblo na Goloseku*. Zakaj in kaj to pomeni, zdaj vem približno toliko kot o etruščini, se pravi čisto nič.

Na jesen leta 1980 sva se po daljšem času srečala v Slapu ob Idriji na pogrebu pisatelja Cirila Kosmača. Tedaj sem od njega, ki je medtem precej shujšal, zvedel, da je bil pred časom operiran na srcu. Ko je iz doline Idrije z mano in pogrebci vred hodil po dolgi strmi poti v Roče, na pokopališče, kjer je Ciril Kosmač našel svoj večni mir, sem imel vtis, da je z Borovim srcem spet vse v redu. Po pogrebu me je povabil, naj ob vrnitvi domov prisedem v avto (SZDL ali protokola?), s katerim se je pripeljal na pogreb. Od srca rad sem se odločil za veliko daljšo pot, kot bi bila tista po železnici z Mosta na Soči do Bleda, ker sem si težko predstavljal, kako bom spričo izgube tako dragega prijatelja, kot je bil Ciril, samoten prebil dolge ure čakanja na večerni vlak na Mostu na Soči, postaji, ki se mi ne vem zakaj zdi ena najdalgočasnejših železniških postaj na svetu.

Tudi zadnjih deset, dvanajst let sva se še nekajkrat srečala na različnih shodih, nekajkrat je tudi prišel k meni, zadnjič 2. septembra leta 1992, se pravi leto dni pred smrtjo. Njegovih obiskov na Poljšici je bilo več kot mojih v Radovljici. Razlog je banalen: najina življenjska ritma sta bila navita na povsem različni uri. Sam sem – kot kmet – vstajal z dnevom in hodil spat s kurami, Bor pa je vstajal opoldne ali še

kasneje in hodil spat ob enih, dveh po polnoči. Ker pozno popoldne nerad hodim od doma, sem mu večkrat v šali rekel, da ne pridem na obisk, ker on vstaja šele takrat, ko se sam pripravljam že na spanje. Ko še nisem čisto dobro poznal njegovega hišnega reda, sem se enkrat znašel na njegovem domu v Radovljici okoli enajstih dopoldne, misleč, da je takrat pokonci tudi največji meščan. Že na vratih sem videl, da sem ga pošteno polomil. Vsi so me gledali ko deveto čudo, a po nekako četrtr ure se je z vrha stopnišča v prvem nadstropju le oglasil malce nejevoljen Bor sam z vprašanjem, kdo ga išče.

Zaradi svoje kasnejše malobrižnosti za obiske sem imel po eni strani malo slabo vest, ker sem bil mnenja, da bi moral večkrat tja – že zaradi recipročnosti –, po drugi strani pa sem tudi sam včasih začutil potrebo, da se srečam s človekom, ki ga cenim, ki sem ga tako dolgo poznal, v mnogočem delil z njim usodo časa in gojil njegova upanja. Tudi Bor s svoje strani mi je na svojih obiskih zatrjeval, kako prihaja k meni kot enemu redkih, s katerim se še da pametno pogovoriti. Naj je bil videz tak ali drugačen, dejstvo je, da se je Bor zadnje čase čutil precej osamljen, in da mu marsikaj, kar se je ta zadnja leta dogajalo, ni bilo niti malo všeč.

Na teh najinih srečanjih sva govorila o tem in onem, a nobeno ni minilo brez daljšega Borovega monologa o Venetih, tudi zadnje ne, le da je bil tokrat monolog krajši. Spet in spet sem lahko občudoval Borovo neizmerno fantazijo in sposobnost kombinacij. O vrednosti njegovih teorij ne morem soditi. Tudi ugovarjal sem mu redkokdaj. Seveda bi včasih njegovim trditvam z malo skepse lahko celo pritrdil, tako na primer, da ime mesta Trst oziroma Tergeste lahko izpeljemo iz samostalnika t(e)rg, ali rimski Opitergium, današnji Oderzo v Furlaniji, iz samostalnika obt(e)ržeje, malo teže pa bi pristal na to, da ime mesta Cividale – Čedad iz latinskega *civitate* – pravzaprav pomeni Sivi dol, ali da je v imenu mesta Aquilea – Oglej koren kul oziroma kol, torej da gre za nekakšno količarsko naselbino. Vseeno pa lahko zapišem tole: tudi če je s svojimi ugotovitvami spravljal v bes zgodovinarje in jezikoslovce, pa ne družbi ne nikomur (niti znanosti ne!) s svojim konjičkom ni delal nobene škode.

Táko smrt, kot jo je dočakal on, si lahko vsi samo želimo, saj je prava milost. Po svoji stari navadi je pozno, že precej čez polnoč legel v posteljo in zaspal, zbudil pa se je že na onem svetu. Verjetno (a vse naslednje je zdaj le še literatura) si je začudeno pomel oči, pogledal naokoli v dotlej neznani svet, si hotel priti na jasno, kaj je zdaj z njim, pa poklical ženo Anušo. Odgovora ni bilo. Namesto nje se je oglasil angel Gospodov in mu naznanil, naj zdaj, kot eden od nebeščanov – čim hitreje pozabi na svoje posvetne marnje.

Prav zaradi teh marenj – pesmi, romanov, gledaliških del, prevodov – pa tu na svetu še dolgo ne bo pozabljen.